

Rozdział IV

Zrównoważony rozwój turystyki w dobie pandemii COVID-19 – przykład państw Bałkanów Zachodnich kandydujących do Unii Europejskiej

Radostaw Dziuba, dr

Katedra gospodarki Światowej i Integracji Europejskiej, Instytut Ekonomii
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki

 <https://orcid.org/0000-0002-7161-8022>

Wprowadzenie

Gospodarka światowa w dobie pandemii COVID-19 zmierzyła się z nietypowym w skali globalnej kryzysem gospodarczym. Szok wywołany pandemią szczególnie w początkowej fazie kryzysu, tj. w 2020 r., wywołał zaburzenia we wszystkich łańcuchach dostaw. Znaczna część gospodarek państw wysoko rozwiniętych uzależnionych od globalnej produkcji doświadczyła wysokiego spadku tempa wzrostu PKB. Spowodowało to zaburzenia w światowej produkcji i wymianie handlowej, co w konsekwencji przełożyło się na podstawowe wskaźniki makroekonomiczne.

Jednym z sektorów gospodarki, który znacznie ucierpiał podczas pandemii COVID-19, jest sektor turystyczny. Od początku pandemii COVID-19 zamknięto w większości państw granicę dla turystów, co znacząco zmniejszyło wpływy z dochodów z turystyki do PKB. Szczególnie uderzyło to w państwa, w których wysoki jest udział dochodów z sektora turystycznego w PKB. Takimi państwami są kraje nadmorskie Bałkanów Zachodnich włączone w realizację strategii inteligentnych specjalizacji S3 Unii Europejskiej w obszarze turystycznym. Wyróżniającym się państwem na tym tle jest Czarnogóra, która w ostatnich latach konsekwentnie realizuje proces akcesji do Unii Europejskiej.

Celem rozdziału jest analiza wpływu pandemii COVID-19 na sektor turystyczny państw Bałkanów Zachodnich na przykładzie Czarnogóry i wynikające z niej rekomendacje w zakresie rozwoju innowacji zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju turystyki.

1. Polityka spójności w ramach S3 (strategii inteligentnych specjalizacji) Platform Unii Europejskiej – strategiczne podejście do rozwoju specjalizacji regionalnych

Reforma polityki spójności UE w 2014 r., której głównym filarem stał się rozwój inteligentnych specjalizacji, była znaczącą zmianą mobilizacji potencjału gospodarczego poszczególnych krajów i regionów Unii Europejskiej umożliwiającą oddziaływanie interesariuszy wewnętrznych na rozwój własnych państw i regionów¹. To nowe podejście pozwala na stworzenie warunków rozwojowych opartych o dotychczasowe specjalizacje gospodarcze danego regionu, jednak z szerokim spojrzeniem na innowacje, w tym między innymi oparte na technologii, wspierane przez skuteczne mechanizmy monitorowania².

Jednym z głównych celów europejskiej strategii inteligentnej specjalizacji (S3) jest wspieranie wzrostu regionalnego, spójności i innowacji³. Fundamentalnym aspektem realizacji inteligentnych specjalizacji jest konieczność poszukiwania gospodarczej specjalizacji regionów, które wykorzystując swoje silne atuty makroekonomiczne, oparte w głównej mierze na potencjale rozwojowym przedsiębiorstw, mają szansę na wzrost konkurencyjności i pogłębianie innowacji regionalnych⁴.

Poziom innowacyjności gospodarki, obok infrastruktury technicznej, jest podstawowym czynnikiem decydującym o możliwości osiągnięcia i utrzymania wysokiej dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów. Komisja Europejska wskazuje, iż pozytywne zmiany strukturalne dokonują się w tych regionach, które posiadają umiejętność sformułowania celu strategicznego ukierunkowanego na innowacyjność oraz umiędzynarodowienia ich funkcjonowania. Istotnym czynnikiem wpływającym na rozwój innowacyjności regionalnej z wykorzystaniem funduszy europejskich jest tworzenie przez przedsiębiorców oraz jednostki naukowe i ośrodki innowacji powiązań kooperacyjnych, zwłaszcza klastrów. Wspólne przedsięwzięcia tego typu mają ogromne znaczenie dla innowacyjności i konkurencyjności gospodarki, a instrumenty i programy wspierające takie powiązania są istotnym elementem polityki innowacyjnej państwa oraz rozwoju regionalnego.

-
- 1 M. Di Cataldo, V. Monastiriotis, A. Rodriguez-Pose, *How 'Smart' Are Smart Specialization Strategies?*, „Journal of Common Market Studies”, styczeń 2021, <https://doi.org/10.1111/jcms.13156>
 - 2 *Smart Specialisation Platform. What is Smart Specialisation?* <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/what-is-smart-specialisation> (dostęp: 13.02.2021).
 - 3 S. Ghinoi, B. Steiner, T. Makkonen, *The Role of Proximity in Stakeholder Networks for Smart Specialisation: A Sparsely Populated Area Case Study*, „Innovation: The European Journal of Social Science Research” 2021, s. 2, <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13511610.2021.1879631?needAccess=true> (dostęp: 22.03.2022).
 - 4 *Wykaz regionalnych inteligentnych specjalizacji Województwa Łódzkiego oraz wynikających z nich nisz specjalizacyjnych*, https://rpo.lodzkie.pl/images/konkurs_2.3.1_cop_28122015/Wykaz_Regionalnych_Inteligentnych_Specjalizacji.pdf, s. 2 (dostęp: 22.03.2022).

Dla rozwoju innowacyjności niezbędne jest wprowadzenie koncepcji przedsiębiorstwa inteligentnego oraz rozwijanie sieci powiązań między przedsiębiorstwem a otoczeniem biznesowym⁵. Konkurencyjność jest ściśle związana z innowacyjnością i jest rozpatrywana w kategoriach cechy⁶, zatem podobnie powinna być rozpatrywana w odniesieniu do pojedynczego przedsiębiorstwa, sektora, regionów, kraju czy w kontekście międzynarodowym. Pojęcie konkurencyjności jednak, w odróżnieniu do innowacyjności, charakteryzuje się wielopłaszczyznowością, co rodzi pewne problemy ze stworzeniem jednej definicji. W kontekście niniejszej pracy konkurencyjność jest rozumiana jako zdolność do sprostania konkurencji międzynarodowej oraz utrzymania wysokiego tempa krajowego popytu, natomiast na rynku międzynarodowym wyraża się ona akceptacją wyrobów danego kraju oraz powiększeniem się jego udziałów na rynkach eksportowych⁷. Zaprezentowana powyżej definicja konkurencyjności dotyczy krótkookresowego wymiaru tego zjawiska. W szerszym ujęciu konkurencyjność definiowana jest jako zdolność kraju do konkutowania i obejmuje takie czynniki jak: zasoby naturalne, infrastrukturę ekonomiczną, kapitał, technologię, kapitał ludzki, efektywną alokację zasobów, zdolność do generowania innowacji, zdolność do antycypowania zmieniających się warunków czy zdolność do oddziaływania na międzynarodowe środowisko ekonomiczne⁸. Konkurencyjność to również zdolność do przyciągania czynników produkcji z zagranicy⁹, co jest szczególnie ważne z punktu widzenia swobody prowadzenia działalności gospodarczej. O konkurencyjności gospodarki decyduje zdolność do szybkiego wprowadzania nowoczesnych rozwiązań technologicznych, technicznych, menedżerskich i organizacyjnych oraz przekształcenia ich w sukces na skalę regionu, kraju czy świata.

Poniżej zaprezentowano przegląd najważniejszych definicji konkurencyjności.

Tab. 4.1. Pojęcie międzynarodowej konkurencyjności gospodarki w literaturze przedmiotu

Autor	Definicja
P. Uri	zdolność do tworzenia warunków uzyskania wyższych dochodów
D. Orłowski	zdolność do sprzedaży
Komisja Wspólnot Europejskich	zdolność do sprostania konkurencji międzynarodowej
Biuro Analiz Giełdy Nowojorskiej	zdolność do sprzedaży produktów z zyskiem kraju i za granicą

- 5 B. Mikołajczyk, *Innowacyjność przedsiębiorstw w krajach UE – pomiar i ocena*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2013, t. XLVII, nr 3, s. 427.
- 6 M. Gorynia, B. Jankowska, *Klasyfikacja międzynarodowa konkurencyjności i internacjonalizacja przedsiębiorstwa*, Difin, Warszawa 2008, s. 52.
- 7 Z. Wysokińska, *Konkurencyjność w międzynarodowym i globalnym handlu technologiami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2021, s. 65.
- 8 *Ibidem*, s. 65.
- 9 K. Piech, *Wiedza i innowacje w rozwoju gospodarczym: w kierunku pomiaru i współczesnej roli państwa*, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2009, s. 186.

Tab. 4.1 (cd.)

Autor	Definicja
J.W. Bossak	Cecha gospodarki, która dostosowuje swoje cele społeczno-ekonomiczne oraz mechanizmy funkcjonowania również do uwarunkowań międzynarodowych, jednocześnie jest zdolna do podjęcia działań, które wykorzystują zmiany zachodzące w strukturze gospodarki światowej dla pobudzenia własnego rozwoju jak również jest w stanie oddziaływać na zmiany warunków konkurencji w sposób zapewniający zwiększenie korzyści z udziału w międzynarodowym podziale pracy
Komisja Wspólnot Europejskich	zdolność do zachowania równowagi na rynku krajowym między importem i produkcją krajową
B.R. Scott, G.C. Lodge	zdolność gospodarki danego kraju do produkcji, dystrybucji oraz świadczenia usług posprzedażowych, a poprzez to przyczynianie się do podwyższania standardu życia
J. Fagerberg	zdolność kraju do realizacji podstawowych celów gospodarczych, zwłaszcza odpowiedniego tempa wzrostu gospodarczego i wysokiej stopy zatrudnienia przy unikaniu trudności z utrzymaniem równowagi bilansu płatniczego
M.E. Porter	odpowiednie kształtowanie się krajowej produktywności
F. Sigurdson	zdolność do wytwarzania dóbr i usług, które umożliwiają sprostanie konkurencji międzynarodowej i jednocześnie utrzymywanie oraz wzrost poziomu realnego produktu krajowego
L.D. Tyson	zdolność do produkowania dóbr i usług, które sprawdzają się na rynku międzynarodowym i którego uczestnicy osiągają rosnącą i trwałą poprawę standardu życia
Rada ds. Polityki Konkurencji USA	zdolność do sprzedaży produktów na rynkach międzynarodowych przy zachowaniu stabilnego wzrostu oraz dochodów ze sprzedaży na rynku wewnętrznym
Komisja Wspólnot Europejskich	zdolność do współgrania wzrostu gospodarczego ze zbilansowanymi obrotami zagranicznymi
Światowe Forum Ekonomiczne	zdolność kraju lub przedsiębiorstwa do osiągnięcia większego dochodu niż konkurenci na rynku międzynarodowym
Międzynarodowy Instytut Rozwoju Gospodarczego	zdolność kraju do tworzenia wartości dodanej i podnoszenia bogactwa narodowego poprzez odpowiednie zarządzanie zasobami i procesami, atrakcyjnością i agresywnością z uwzględnieniem wymiaru globalnego i lokalnego oraz integrowanie tego wszystkiego w jednolity, spójny model ekonomiczny i społeczny
Komisja Wspólnot Europejskich	zdolność do zwiększania lub utrzymania standardu życia w porównaniu z gospodarkami innych krajów o podobnym poziomie rozwoju bez zakłócania na dłuższą metę równowagi zewnętrznej
W. Bienkowski	zdolność do walki o ekonomiczne przetrwanie w warunkach zaostrzającej się konkurencji
N. Tunzelmann	zdolność do utrzymywania przewodnictwa politycznego, technicznego i handlowego

Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju	wspieranie zdolności przedsiębiorstw, przemysłów, regionów, narodów i ponadnarodowych ugrupowań do generowania w warunkach konieczności możliwie największych przychodów z zastosowania czynników wytwórczych przy ich możliwie najlepszym wykorzystaniu
C. Oughton, G. Whittam	zdolność do utrzymywania wzrostu produktywności i w ten sposób podwyższenia standardu życia przy wzroście stopy zatrudnienia i utrzymania go na możliwie najwyższym poziomie
M. Pajarinen, R. Rouvinen, P. Yla-Antilla	zdolność kraju do stałego przyciągania podmiotów działających na rzecz wzrostu wartości dodanej w taki sposób, aby wszystkie czynniki produkcji były wykorzystane, następował wysoki wzrost nakładów oraz była zachowana długookresowa równowaga bilansu płatniczego w warunkach zrównoważonego wzrostu
K. Aiginger	zdolność do sprzedaży detalicznej ilości dóbr i usług oraz zdolność do utrzymywania dochodów czynników wytwórczych w zgodności z bieżącymi i zmieniającymi się aspiracjami narodowymi
Komisja Wspólnot Europejskich	zdolność danego kraju do osiągnięcia stabilnego wzrostu wartości produktu krajowego brutto per capita
J.W. Bossak	kształtowanie się warunków instytucjonalnych, makroekonomicznych i warunków konkurencji oraz sprawność mechanizmu rynkowego, które budują podstawy ekonomicznego rozwoju kraju i przedsiębiorstw w warunkach zmieniającego się otoczenia
K. Żukowska	zdolność przystosowania się gospodarki, a szczególności podmiotów w niej działających lub produkcji, do zmieniających się warunków, pozwalająca utrzymać lub poprawić ich pozycję na rynku w warunkach globalnych
J. Misala	zdolność różnorodnych podmiotów gospodarczych działających na terenie danego kraju do osiągnięcia ze społecznego podziału pracy możliwie największych korzyści
L.J. Jasiński	średnia konkurencyjność działających na rynku przedsiębiorstw oraz rozwiązania instytucjonalne wpływające na zdolność sprostania presji rynkowej
J.W. Bossak, W. Bienkowski	oceniana jest przez porównanie osiągniętych korzyści z działalności gospodarczej z tymi, jakie uzyskują konkurenci. Konkurencyjność podobnie jak wartość bieżąca przedsiębiorstwa, oscyluje wokół określonej wartości – związana jest bowiem z poziomem rozwoju gospodarczego i strukturą gospodarczą kraju i waha się w granicach wyznaczonych przez ich względne koszty, jakość i innowacyjność oraz stan równowagi ekonomicznej
H. Siebert	zdolność do poprawy poziomu dobrobytu poprzez zatrzymywanie mobilnych czynników wytwórczych we własnym kraju i zapewnienie atrakcyjności dla mobilnych czynników zagranicznych
Światowe Forum Ekonomiczne	zestaw czynników, polityk i instytucji, które określają poziom produktywności kraju i powodują, że gospodarka narodowa jest w stanie rozwijać się względnie szybko w ujęciu średnio i długookresowym

Tab. 4.1 (cd.)

Autor	Definicja
M.J. Rydło	jest to cecha gospodarki, która w warunkach wolnego handlu i swobodnego przepływu czynników wytwórczych jest w stanie relatywnie szybko wzrastać i rozwijać się w długim okresie. W tym ujęciu konkurencyjność gospodarki obejmuje zarówno ocenę konkurencyjności wynikowej jak i konkurencyjności czynnikowej
B. Brocka-Palacz	jest to cecha gospodarki, w której przedsiębiorstwa i instytucje mają dostęp do zagranicznych zasobów oszczędności oraz kadry naukowej
M.A. Weresa	definiuje konkurencyjność w sensie statycznym – pozycja kraju na rynkach międzynarodowych w handlu towarami i usługami oraz na rynku technologicznym, finansowym oraz praw majątkowych, która znajduje odzwierciedlenie w poziomie dobrobytu mieszkańców; oraz dynamicznym – jako zdolność do szybszego osiągnięcia wyższych korzyści z własnych i zagranicznych czynników produkcji w warunkach otwarcia gospodarki, co prowadzi do relatywnie szybszego tempa wzrostu poziomu dobrobytu

Źródło: J. Misala, *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2011, s. 64–69.

Wzrost konkurencyjności i innowacyjności jest obecnie jednym z głównych priorytetów Unii Europejskiej, szczególnie w kontekście realizacji głównych strategii europejskich. Kraje, w kontekście walki z gospodarczym kryzysem wywołanym pandemią COVID-19, muszą w swej drodze do pełnej integracji uwzględnić przede wszystkim bieżące i strategiczne wyzwania Unii Europejskiej, szczególnie w zakresie pobudzania innowacyjności oraz konkurencyjności regionalnej.

Szczególne znaczenie dla powodzenia realizacji strategii inteligentnej specjalizacji 292 regionów w ramach koronakryzysu na poziomie NUTS-2 ma współpraca międzyregionalna, której celem jest zwiększenie prawdopodobieństwa połączenia regionów, zwłaszcza peryferyjnych, z regionami zapewniającymi uzupełniające się możliwości w strategicznym działaniu w ramach tych samych specjalizacji¹⁰. Wsparciem dla tworzenia ponadregionalnych koalicji w celu tworzenia nowych europejskich łańcuchów wartości w obszarach związanych ze strategicznym wzrostem jest uruchomienie przez służby Komisji Europejskiej w 2015 r. trzech tematycznych platform (obszarów) inteligentnych specjalizacji (S3) w zakresie:

- rolno-spożywczym,
- energetycznym,
- modernizacji przemysłu¹¹.

10 P.-A. Balland, R. Boschma, *Complementary Interregional Linkages and Smart Specialisation: An Empirical Study on European Regions*, „Regional Studies”, <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1861240>

11 *S3 Thematic Platforms – Smart Specialisation Platform*, <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/thematic-platforms> (dostęp: 13.02.2022).

Platforma inteligentnej specjalizacji w dziedzinie produktów rolno-spożywczych (S3P Agri-Food) wspiera i koordynuje działania państw i regionów związane z rolnictwem i żywnością. Celem S3P Energy jest ustanowienie ram współpracy, które przyspieszą rozwój i wdrażanie innowacyjnych technologii niskoemisyjnych w UE w ramach inteligentnej specjalizacji. Trzecia z platform inteligentnej specjalizacji – modernizacja przemysłu (S3P Industry) ma na celu wspieranie regionów UE zaangażowanych w tworzenie szeregu przemysłowych projektów inwestycyjnych zgodnie z podejściem oddolnym – wdrażanym poprzez współpracę międzyregionalną, uczestnictwo w klastrach i zaangażowanie przemysłu, w tym również wprowadzenie szeregu innowacyjnych ponadregionalnych wspólnych usług¹². Wszystkie działania w obrębie poszczególnych platform zmierzają do wzrostu gospodarczego mierzonego m.in. wzrostem konkurencyjności danej gospodarki. Szczególnie ważnym aspektem jest pobudzanie regionów o spójnych możliwościach wzrostu gospodarczego, np. rozwoju turystyki zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju, celem kreowania wspólnych innowacji i strategii specjalizacji regionalnych zmierzających do wzrostu konkurencyjności w aspekcie walki z koronakryzysem. Zasadnym zatem jest wspieranie rozwoju branż, które odnotowują największe spadki przychodów w wyniku pandemii, do których należy branża turystyczna. Szczególnie ważnym aspektem jest pobudzanie rozwoju regionów silnie uzależnionych od wpływów z aktywności podróźnych, do których należą m.in. kraje nadmorskie Unii Europejskiej oraz państw kandydujących, jak np. Czarnogóra, gdzie wzrost PKB silnie uzależniony jest od tej dziedziny gospodarki.

2. Zrównoważony rozwój turystyki – aspekty teoretyczne

Zrównoważony rozwój od dawna stanowi jeden z głównych celów polityki unijnej. Według definicji jest to rozwój społeczno-gospodarczy kraju lub regionu, w którym występują zintegrowane działania polityczne, gospodarcze i społeczne w celu zachowania równych szans dostępu do środowiska społeczeństwa lub poszczególnych obywateli, zarówno obecnych, jak i przyszłych pokoleń. Rozwój ten przebiega przy zachowaniu tzw. równowagi przyrodniczej oraz bez zakłócania podstawowych procesów przyrodniczych.

Od momentu wejścia w życie strategii zrównoważonego rozwoju w 2001 r. podjęto znaczne wysiłki w zakresie tej polityki. Komisja Europejska zaproponowała w 2009 r. wprowadzenie pakietu środków promujących i finansujących produkty przyjazne dla środowiska, w tym szersze zastosowanie certyfikatów energetycznych.

12 *Smart Specialisation Platform S3 Thematic Platforms*, <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/thematic-platforms> (dostęp: 13.02.2022).

Na przełomie wieków, sektorem społecznym i jednocześnie gospodarczym, który notuje dynamiczny rozwój, jest obszar gospodarki związany z rozwojem technologii ekologicznych¹³. Tendencja ta będzie jedną z najważniejszych na świecie w pierwszej połowie XXI wieku. Szeroko akceptowanym poglądem jest, że ekologia staje się koniecznością cywilizacyjną, ale również i szansą na rozwój gospodarczy poprzez wytwarzanie i wdrażanie nowych rozwiązań związanych z technologią ekologiczną.

Specjaliści są zgodni, że jednym z głównych sektorów, który czeka na innowacje technologiczne związane z ochroną środowiska, jest przemysł związany z turystyką i innymi usługami czasu wolnego, ponieważ w wyniku ogólnoswiatowej tendencji proekologicznej coraz bardziej oczekują tego turyści i podróżni przyjeżdżający z różnych zakątków świata¹⁴.

W skali całego świata rośnie zainteresowanie produktami proekologicznymi wśród konsumentów turystyki. Należy jednak podkreślić, że zainteresowanie klientów ekologią jest tym wyższe, im bardziej rozwinięte społeczeństwo pod względem indywidualnego bogactwa, zabezpieczenia społecznego czy też nasycenia konsumpcyjnego. Dlatego też większą świadomość ekologiczną zrównoważonej turystyki zauważa się wśród klientów pochodzących z takich krajów jak: Ameryka Północna, kraje skandynawskie, Austria, Niemcy, Holandia, Wielka Brytania, Japonia oraz Australia.

Działania dotyczące wprowadzania innowacji technologicznych w zakresie ekologii, zmierzające do uzyskania ekocertyfikatu, z powodzeniem mogłyby stać się nowym przykładem w realizacji jednego z głównych celów Polityki Unii Europejskiej – zrównoważonego rozwoju, co pozwoliłoby na lepszą promocję zrównoważonego rozwoju w zakresie turystyki.

Pojęcie zrównoważonego rozwoju turystyki definiowane jest niejednokrotnie jako „turystyka” respektująca codzienne życie lokalnej ludności, regionalne dziedzictwo kulturowe, a przede wszystkim – dbająca o dobro środowiska przy jednoczesnym zapewnieniu komfortowego wypoczynku odwiedzającym dany region turystom¹⁵. United Nations World Tourism Organization – UNWTO definiuje

13 Badania prowadzone w latach 2011–2013 przez mgra Radosława Dziubę w ramach projektu *Turyzm dla Regionu – Zintegrowany Program Rozwoju Doktorantów. Zrównoważony rozwój turystyki w regionie łódzkim* oraz projektu *Doktoranci – Regionalna Inwestycja w Młodych naukowców społeczno humanistycznych – Akronim D-RIM*.

14 Instytut Turystyki w Krakowie. *Ekologia w turystyce jako tendencja rozwoju gospodarki XXI wieku*, 2011.

15 R. Dziuba, *Rola innowacyjności i konkurencyjności w rozwoju regionu Bałkanów Zachodnich na przykładzie Czarnogóry*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2014, nr 37, t. 2, s. 228, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2014-t37-n2/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2014-t37-n2-s221-230/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2014-t37-n2-s221-230.pdf (dostęp: 13.02.2021).

zrównoważony rozwój turystyki jako „turystykę”, która w pełni uwzględnia jej obecne i przyszłe skutki gospodarcze, społeczne i środowiskowe, odpowiadając na potrzeby odwiedzających, przemysłu, środowiska oraz społeczności przyjmujących turystów¹⁶.

Zgodnie z wytycznymi UNWTO dotyczącymi zrównoważonego rozwoju turystyki – praktyki zarządzania mają zastosowanie do wszystkich form turystyki we wszystkich rodzajach destynacji, w tym turystyki masowej i różnych niszowych segmentach turystyki. Zasady zrównoważonego rozwoju odnoszą się do środowiskowych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych aspektów rozwoju turystyki i należy zapewnić odpowiednią równowagę między tymi trzema wymiarami, aby zagwarantować jej długoterminową stabilność¹⁷.

Wszystkie powyższe działania zmierzają przede wszystkim do proekologicznego podejścia w zarządzaniu infrastrukturą turystyczną, której głównym elementem są obiekty hotelarskie. Dostrzega to również Unia Europejska wskazując, iż silnym czynnikiem wpływającym na wybór ekologicznego podejścia do zarządzania obiektem hotelarskim jest zdecydowana polityka zachęcająca i wspierająca wszelkie rozwiązania w tej dziedzinie. Obowiązujące w Unii Europejskiej normy w zakresie ochrony środowiska należą do najwyższych na świecie. Są one efektem wieloletnich prac i obejmują szereg kwestii. Obecnie do najważniejszych problemów UE w obrębie polityki środowiskowej należą:

- walka ze zmianami klimatu,
- ochrona różnorodności biologicznej,
- ograniczenie problemów zdrowotnych wynikających z zanieczyszczenia środowiska,
- zwiększenie świadomości wykorzystania zasobów naturalnych.

Głównym celem tych działań jest ochrona środowiska, jednak rozwiązanie powyższych problemów przyczyni się również do wzrostu gospodarczego – zrównoważonego rozwoju, poprzez wspieranie innowacji i przedsiębiorczości.

Zdaniem UNWTO Zrównoważona turystyka oznacza zatem:

1. Optymalne wykorzystanie zasobów środowiska, które stanowią kluczowy element rozwoju turystyki, zachowując podstawowe procesy ekologiczne i pomagając chronić dziedzictwo naturalne i bioróżnorodność.
2. Poszanowanie społecznej i kulturowej autentyczności społeczności przyjmujących, zachowując ich zbudowane i żywe dziedzictwo kulturowe oraz tradycyjne wartości, przyczyniając się tym samym do międzykulturowego zrozumienia i tolerancji.
3. Zapewnienie rentownych, długoterminowych operacji gospodarczych, przynoszących wszystkim zainteresowanym stronom korzyści społeczno-gospodarcze, które są sprawiedliwie rozdzielone, w tym stabilne możliwości

16 UNWTO, *Sustainable development*, <https://www.unwto.org/sustainable-development> (dostęp: 23.03.2022).

17 *Ibidem*.

zatrudnienia i zarobkowania oraz usługi socjalne dla społeczności przyjmujących oraz przyczyniające się do łagodzenia ubóstwa¹⁸.

Należy przy tym pamiętać, iż zrównoważony rozwój turystyki wymaga świadomego udziału wszystkich zainteresowanych stron, a także silnego przywództwa politycznego w celu zapewnienia szerokiego uczestnictwa i budowania konsensusu. Ważnym aspektem jest również wzrost finansowania powyższych działań w celu osiągnięcia zrównoważonej turystyki, która jest procesem ciągłym i wymaga stałego monitorowania oddziaływania, wprowadzanych niezbędnych środków zapobiegawczych i/lub naprawczych tam, gdzie jest to konieczne.

Unia Europejska oferuje wiele różnych rodzajów finansowania ochrony środowiska i energetyki wnosząc bezpośredni wkład finansowy w formie grantów celem wsparcia projektów lub organizacji, które promują interesy UE lub przyczyniają się do wdrożenia unijnego programu lub strategii na rzecz poprawy osiągnięć w zakresie zrównoważonego rozwoju turystyki.

Przykładem innowacyjnego podejścia w zarządzaniu w ramach strategii zrównoważonego rozwoju turystyki UE, wspieranego przez Komisję Europejską, może być prowadzenie hotelu przyjaznego środowisku potwierdzonego certyfikatem spełniającym międzynarodowe normy oznakowania *Ecolabel*. Hotel przyjazny środowisku potwierdzony certyfikatem jest obiektem, który sprzyja lokalnemu, regionalnemu czy globalnemu ekosystemowi, pozwalając jednocześnie na obniżenie własnych kosztów funkcjonowania. Hotel w niezależny sposób określany mianem przyjaznego środowiskowo powinien posiadać certyfikat przyznawany przez zewnętrzną niezależną organizację, co pozwala na wiarygodne potwierdzenie spełniania przez właścicieli obiektu różnego rodzaju norm przyjaznych dla środowiska naturalnego. W całej Unii Europejskiej jest dostępnych ponad 50 certyfikatów dedykowanych branży turystycznej¹⁹. Generalnie jednak w każdym państwie Unii Europejskiej są wyznaczone niezależne organizacje państwowe, które posiadają uprawnienia do nadawania europejskiego oznakowania *Ecolabel*. Przyznawane jest ono hotelom, hostelom, pensjonatom i domom gościnnym, które przez wdrożenie oszczędnych i przyjaznych środowisku rozwiązań chcą obniżyć koszty eksploatacji, podnieść jakość oferowanych usług i zwiększyć swoją konkurencyjność. Certyfikat zgodny z normami *Ecolabel* obejmuje najważniejsze dla prowadzonej działalności i mające największe znaczenie dla wpływu obiektu turystycznego na środowisko zagadnienia. Celem kryteriów jest określenie limitów głównych czynników oddziaływania na środowisko trzech etapów cyklu życia usługi zakwaterowania turystycznego (nabycia, świadczenia usługi, odpadów). W szczególności kryteria te mają na celu²⁰:

18 *Ibidem*.

19 Informacje uzyskane w ramach wywiadu bezpośredniego z Przedstawicielem Komisji Europejskiej Dr W. Andreasem Scherloskym, 29.10.2013, Warszawa.

20 Decyzja Komisji 2009/578/WE z dnia 9 lipca 2009 r. ustalająca ekologiczne kryteria przyznawania wspólnotowego oznakowania ekologicznego usługom zakwaterowania turystycznego (notyfikowana jako dokument nr C(2009) 5619).

- ograniczenie zużycia energii,
- ograniczenie zużycia wody,
- ograniczenie produkcji odpadów,
- sprzyjanie wykorzystywaniu zasobów odnawialnych oraz substancji mniej niebezpiecznych dla środowiska,
- promowanie informacji i edukacji w zakresie ochrony środowiska.

Kryteria certyfikatu można podzielić na grupy – bloki tematyczne opracowane na bazie norm *Ecolabel*. W pierwszej kolejności konieczne jest spełnienie wymogów formalnych związanych z:

- polityką środowiskową, która nada kierunek proekologicznej działalności firmy,
- monitorowaniem emisji CO₂, które pozwoli obserwować efekty podjętych działań oraz spełnieniem wymogów stawianych przez polskie i unijne prawo, co stanowi absolutną podstawę dla firmy, która chce w swej działalności być zarówno przejrzysta, jak i przyjazna środowisku.

W drugiej kolejności, ważnym aspektem jest sfera bardziej praktyczna, obejmująca rozwiązania techniczne oraz aspekt społeczny i edukacyjny działalności. Niejednokrotnie podejmowane działania wydają się bardzo proste we wdrożeniu, choć niekoniecznie są oczywiste²¹. Nowe podejście Unii Europejskiej do rozwoju regionalnego w ramach reformy Polityki Spójności w 2014 r. kreuje rozwój inteligentnych specjalizacji do zwiększania konkurencyjności regionalnej UE, która ma finalnie przełożyć się na wzrost konkurencyjności całej Unii Europejskiej poprzez siłę poszczególnych regionów. To podejście jest szczególnie ważne w aspekcie koronakryzysu COVID-19, gdzie wiele państw europejskich, ale również na całym świecie, odnotowało znaczny spadek wpływów z sektora turystycznego. Ważne jest zatem działanie pobudzające sektor turystyczny i wspierające tę dziedzinę gospodarki również w aspekcie inwestycji w infrastrukturę zgodnie z normami zrównoważonego rozwoju turystyki.

W sytuacji koronakryzysu UNWTO dostrzegło potrzebę stworzenia wspólnej strategii wychodzenia z kryzysu. **Wizja One Planet dotyczy odpowiedzialnej naprawy sektora turystycznego w warunkach pandemii COVID-19** i opiera się na globalnych wytycznych UNWTO dotyczących ponownego uruchomienia turystyki, wydanych przez Globalny Komitet Kryzysowy ds. Turystyki w dniu 28 maja 2020 r. w celu wsparcia turystyki, aby wyłoniła się silniejsza i bardziej zrównoważona z kryzysu COVID-19. Wizję podzielają członkowie Programu Zrównoważonej Turystyki One Planet oraz organizacje partnerskie. Od 18 maja 2020 r. wszystkie miejsca docelowe na całym świecie przestrzegają ograniczeń dotyczących podróży w turystyce międzynarodowej. Spośród wszystkich 217 destynacji, 163 (75%) położyło kres turystyce międzynarodowej, a na chwilę obecną tylko siedem destynacji zaczęło łagodzić ograniczenia w podróżowaniu. Sytuacja ta utrudnia przewidzenie pełnego wznowienia działalności turystycznej. Niemniej jednak można

21 *Ibidem*.

przewidzieć, że konieczne będą zmiany w sposobie funkcjonowania turystyki, aby wyjść z kryzysu tej wielkości. Zgodnie z priorytetami przedstawionymi w globalnych wytycznych UNWTO dotyczących ponownego uruchomienia turystyki, wizja ta ma na celu wspieranie opracowywania i wdrażania planów naprawczych, które przyczyniają się do osiągnięcia celów zrównoważonego rozwoju (SDGs) i Porozumienia Paryskiego z 4 maja 2021 r. Ministrowie turystyki G20 z zadowoleniem przyjęli zalecenia dotyczące przejścia na zieloną gospodarkę podróżniczą i turystyczną jako kluczowe źródło wsparcia zrównoważonego i odpornego ożywienia turystyki.

Zalecenia kładą podwaliny pod bardziej zrównoważone i prężne modele rozwoju turystyki. Zostały one opracowane na wniosek prezydencji włoskiej i opierają się na szeroko konsultowanej wizji *One Planet na rzecz odpowiedzialnej naprawy sektora turystyki*²². W związku z tym wizja zaleca sześć kierunków działań mających na celu prowadzenie odpowiedzialnej odnowy turystyki dla ludzi, planety i dobrobytu, a mianowicie: zdrowie publiczne, włączenie społeczne, ochrona różnorodności biologicznej, działania na rzecz klimatu, gospodarka o obiegu zamkniętym oraz zarządzanie i finanse. W ostatnich miesiącach wielu interesariuszy z branży turystycznej podjęło istotne działania, aby przejście w kierunku bardziej zrównoważonego modelu turystyki stało się namacalne. Wszystkie te wysiłki łączy to, że wykorzystują bezprecedensowe poczucie jedności i wzajemnych powiązań, które kryzys obudził na rzecz zwiększenia integracji społecznej oraz odbudowy i ochrony środowiska poprzez turystykę. Program Zrównoważonej Turystyki One Planet ma na celu zwiększenie wpływu sektora turystyki na zrównoważony rozwój do 2030 roku poprzez rozwój, promowanie i zwiększanie zrównoważonych praktyk konsumpcyjnych i produkcyjnych, które zwiększają efektywne wykorzystanie zasobów naturalnych, jednocześnie wytwarzając mniej odpadów i odpowiadając na wyzwania związane ze zmianami klimatu i bioróżnorodnością. Program Zrównoważonej Turystyki One Planet jest prowadzony przez UNWTO, przy współprzewodnictwie rządów Francji i Hiszpanii oraz we współpracy z UNEP (Program Środowiskowy Organizacji Narodów Zjednoczonych – UN Environment Programme)²³.

3. Światowa branża turystyczna podczas kryzysu COVID-19

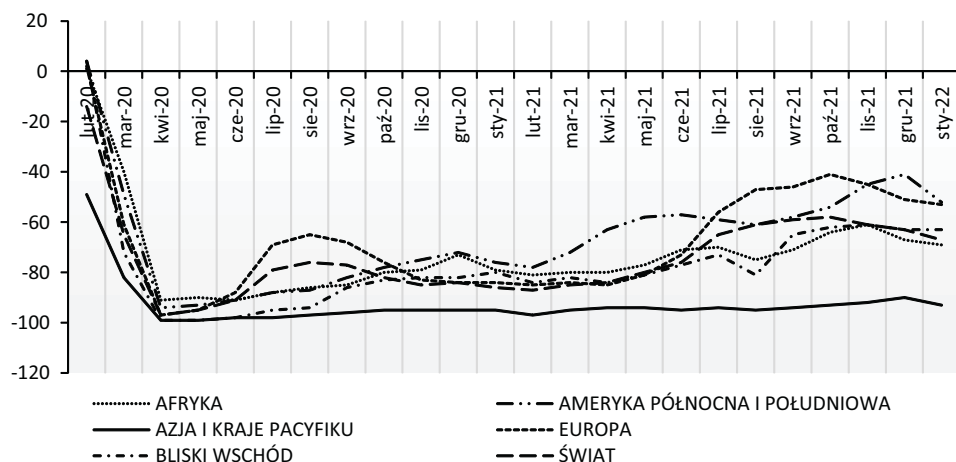
Jednym z głównych obszarów czekających na wsparcie w ramach kryzysu COVID-19 jest branża turystyczna. Państwa i regiony silnie uzależnione od turystyki zmagają się konsekwentnie z problemami dotyczącymi spadku przyjazdów

22 <https://www.oneplanetnetwork.org/programmes/sustainable-tourism/covid-19-responsible-recovery> (dostęp: 23.02.2022).

23 *Ibidem*.

turystów, co przekłada się nie tylko na przychody samej branży, ale również na problemy społeczne wynikające ze wzrostu bezrobocia, szczególnie wśród pracowników o niskich kwalifikacjach i bardziej wrażliwych segmentów społeczeństw²⁴.

Dane statystyczne UNWTO wskazują, iż na świecie średnio miesięcznie przyjazdy turystów do danego regionu, będące podstawowym wskaźnikiem aktywności turystycznej, spadły o około 73% w 2020 r. oraz o około 71% w 2021 r. w stosunku do tego samego okresu w 2019 r. Jednocześnie należy podkreślić, iż największe spadki odnotowały kraje regionu Azji i Pacyfiku – spadek o około 84% w 2020 r. i 94% w 2021 r. W początkowym okresie wszystkie regiony zanotowały znaczące spadki przyjazdów turystów w stosunku do roku 2019, jednak region Europy i Ameryki Północnej i Południowej zanotował najmniejsze spadki z tego tytułu – średni spadek o około 65% w przypadku Europy i 64% w przypadku obu Ameryk. Należy przy tym zauważyć, iż wszystkie regiony świata, poza państwami Azji i Pacyfiku, odnotowują powolny wzrost przyjazdów turystów co jest dobrym prognozykiem na kolejne miesiące po kryzysie związanym z pandemią.

Rys. 4.1. Średnio-miesięczna zmiana przyjazdów turystów do regionu w okresie styczeń 2020 – styczeń 2022 w stosunku do odpowiedniego miesiąca w 2019 r., %

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNWTO Tourism Dashboard, <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19> (dostęp: 23.03.2022).

Dane zaprezentowane w tab. 4.2 wskazują, iż na świecie zarówno w 2020 r. jak i w 2021 r. w wyniku pandemii liczba podróżnych przybywających do poszczególnych regionów zmniejszyła się w stosunku do roku 2019 średnio rocznie o ponad 1 mld osób. W przypadku Europy to ponad 510 milionów w 2020 r. oraz 460 milionów osób w 2021 r. Kolejny region, który zanotował znaczny spadek podróżnych

24 P. Jones, D. Comfort, *The COVID-19 Crisis, Tourism and Sustainable Development*, „Athens Journal of Tourism” 2020, Vol. 7(2), s. 80, <https://doi.org/10.30958/ajt.7-2-1> <https://www.athens-journals.gr/tourism/2020-7-2-1-Jones.pdf> (dostęp: 23.02.2021).

przybywających do regionu to kraje Azji i Pacyfiku (spadek o ponad 300 milionów podróźników w stosunku do 2019 r.). Szczególnie niebezpieczny w tym przypadku jest fakt, iż znaczący spadek w 2020 r. uległ pogłębieniu w 2021 r., kiedy to zmniejszenie sięgało aż 94% w stosunku do 2019 r. (patrz tab. 4.2).

Tab. 4.2. Roczna zmiana przyjazdów turystów do regionu w stosunku do roku 2019 r.

Region	2020		2021	
	%	tys. osób	%	tys. osób
Afryka	-68	-46 419	-73	-49 426
Ameryka Północna i Południowa	-68	-149 122	-60	-131 413
Azja i Kraje Pacyfiku	-84	-300 749	-94	-338 664
Europa	-69	-511 669	-62	-460 689
Bliski Wschód	-74	-59 351	-75	-59 794
Świat	-73	-1 067 310	-71	-1 039 985

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNWTO Tourism Dashboard, <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19> (dostęp: 23.03.2022).

Tak drastyczne spadki liczby podróźników na świecie łącznie w 2020 r. oraz porównywalnie w 2021 ponad 1 miliard osób, tj. około 70% mniej w stosunku do 2019 r., przekładają się również na zmniejszenie dochodów państw szczególnie uzależnionych od dochodów z wpływów z turystyki do PKB. Zgodnie z danymi The World Travel and Tourism Council (WTTC) sektor turystyczny odpowiadający za około 10,4% światowego PKB może skurczyć się w dobie kryzysu o około 2,7 bln dolarów rocznie, co implikuje zagrożenie dla około 100 mln miejsc pracy na świecie²⁵. Według raportu, ograniczenie turystyki powoduje średnio 5,5% wzrost bezrobocia niewykwalifikowanej siły roboczej. Praca stanowi około 30% wydatków na usługi turystyczne zarówno w gospodarkach rozwiniętych, jak i rozwijających się. Bariery wejścia w sektorze turystycznym, który zatrudnia wiele kobiet i młodych pracowników, są stosunkowo niskie. Również raport UNTCAD z 30 czerwca 2021 r. wskazuje, iż krach w turystyce międzynarodowej, spowodowany pandemią koronawirusa, może spowodować utratę około 2 bln USD rocznie w światowym PKB w latach 2020 i 2021. Samo zmniejszenie przyjazdów podróźników przyczynia się do spadku realnego PKB, jednak w rzeczywistości wzrost PKB jest częściowo zrekomensowany środkami fiskalnymi stymulującymi gospodarkę²⁶.

25 World Bank Group *Rebuilding Tourism Competitiveness Tourism Response, Recovery And Resilience To The COVID-19 Crisis*, Markets & Technology Global Tourism Team, July 2020, s. 4, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34348/Rebuilding-Tourism-Competitiveness-Tourism-response-recovery-and-resilience-to-the-COVID-19-crisis.pdf?sequence=5&isAllowed=y> (dostęp: 22.03.2022).

26 United Nations Conference on Trade and Development, *COVID-19 and Tourism. An Update. Assessing the Economic Consequences*, 2021, s. 4, https://unctad.org/system/files/official-document/ditcinf2021d3_en_0.pdf (dostęp: 20.03.2022).

4. Branża turystyczna podczas pandemii COVID-19 w Unii Europejskiej

Obecnie gospodarka europejska zмага się głównie z problemami związanymi z pandemią COVID-19. Kraje europejskie stoją przed bardzo trudnym wyzwaniem zapewnienia wsparcia dla systemu opieki zdrowotnej i zatrudnienia wraz z silnymi interwencjami w systemy gospodarcze i finansowe, aby zapobiec załamaniu gospodarczemu. W najbliższej przyszłości gospodarka będzie odczuwała skutki pandemii na rynkach finansowych, giełdowych i towarowych szczególnie w obszarze łańcuchów dostaw. Taka sytuacja będzie wymagała dobrego zarządzania aktywami w tak niespokojnych warunkach. W rezultacie, pomimo ożywienia gospodarczego bezpośrednio po szoku pandemicznym, tempo wzrostu globalnego PKB odnotuje znaczny spadek, a perspektywy ożywienia są bardzo niepewne²⁷. Podstawowym trendem w dobie pandemii COVID-19 jest przede wszystkim skierowanie działań biznesowych i popytu konsumenckiego na niematerialną produkcję i konsumpcję²⁸. Takie podejście może przynieść efekty w krótkim okresie, natomiast w dłuższej perspektywie państwa europejskie powinny podtrzymać stymulowanie wydatków podnoszących innowacyjność gospodarki. *Globalny Raport Konkurencyjności* opiera się na dwunastu podstawowych czynnikach wpływających na konkurencyjność danej gospodarki, tj.: innowacyjności, instytucjach, infrastrukturze, zdolności biznesowej, rozmiarze rynku, zdolności technologicznej, stabilności i otoczeniu makroekonomicznym, sektorze ochrony zdrowia i podstawowej edukacji, wyższej edukacji i kształceniu, efektywności rynku towarowego, efektywności rynku pracy, rozwoju rynku finansowego²⁹. Rozwój innowacji w powyższych obszarach stanowi jeden z głównych czynników napędzających wzrost gospodarczy, zaś koncentracja inwestycji m.in. w zakresie badań i rozwoju powinna maksymalizować ich realizację w obszarze specjalizacji regionalnych³⁰. Kreowany w ten sposób wzrost gospodarczy musi uwzględniać odpowiednie zarządzanie środkami publicznymi, w tym funduszami europejskimi, które powinny być uzupełniane źródłami własnymi regionów³¹. Szczególnie jest

27 A. Fedajev, M. Radulescu, A.G. Babucea, V. Mihajlovic, Z. Yousaf, R. Milićević, *Has COVID-19 Pandemic Crisis Changed the EU Convergence Patterns?*, „Economic Research – Ekonomska Istraživanja” 2021, <https://doi.org/10.1080/1331677X.2021.1934507>

28 A.A. Dynkin, E.A. Telegina, *Pandemic Shock and the World after Crisis*, „Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia” 2020, Vol. 64, No. 8, s. 5–16, <https://doi.org/10.20542/0131-2227-2020-64-8-5-16>

29 R. Dziuba, *Rola innowacyjności i konkurencyjności w rozwoju regionu Bałkanów Zachodnich...*, s. 223.

30 G. Mandras, S. Salotti, *An Input-Output Analysis of Sectoral Specialization and Trade Integration of the Western Balkans Economies*, „Economies” 2020, Vol. 8(4): 93, <https://doi.org/10.3390/economies8040093>

31 M. Kogut-Jaworska, *The Role of Smart Specializations in Regional Innovation Policy – An Analysis Based on Blue-economy Sectors*, „Zeszyty Naukowe Akademii Morskiej w Szczecinie” 2019, nr 60, t. 132, s. 115–121, <https://doi.org/10.17402/379>

to ważne w aspekcie realizacji głównych strategii europejskich w ramach strategii inteligentnych specjalizacji regionalnych.

Jednym z sektorów wymagających innowacji jest sektor turystyczny. Przed pandemią COVID-19 branża turystyczna Unii Europejskiej zatrudniała 22,6 mln osób (11,2% zatrudnienia w UE) i odpowiadała za 9,5% PKB UE – dane za 2019 r. W tym samym roku sektor podróży i turystyka wzrósł o 2,3%, podczas gdy ogólny wzrost PKB wyniósł tylko 1,4%. Turystyka w UE obejmuje około 3 miliony przedsiębiorstw, z czego zdecydowana większość to małe i średnie przedsiębiorstwa – MŚP. Branża turystyczna jest czwartą pod względem wielkości kategorią eksportową UE i przynosi dodatkowe korzyści dla gospodarki europejskiej jako całości: 1 EUR wartości dodanej generowanej przez wyniki turystyki przynosi dodatkowo 0,56 euro wartości dodanej z innych branż. Jednymi z głównych państw, które czerpią największe korzyści z branży turystycznej w Unii Europejskiej są Hiszpania, Francja, Włochy i Niemcy. Średnio turystyka krajowa w UE odpowiada za 65% wydatków turystycznych, zaś międzynarodowa to pozostałe 35%³².

W wyniku pandemii w sektorze turystycznym, podobnie jak na świecie, również w Unii Europejskiej zagrożonych jest wiele miejsc pracy oraz wpływy do PKB. Uwzględniając powiązania turystyki z innymi sektorami gospodarki branża turystyczna w Unii Europejskiej odpowiada za ponad 10,3% PKB i generuje zatrudnienie dla około 27,3 mln pracowników tj. 11,7% łącznej liczby zatrudnionych w UE³³, co wskazuje na silne zagrożenie dla całej gospodarki UE wynikające ze spadku przyjazdu podróżnych w wyniku pandemii COVID-19.

Zgodnie z danymi sygnałnymi Głównego Urzędu Statystycznego – GUS z lutego 2022 r., w 2020 r. w 27 krajach Unii Europejskiej funkcjonowało 594,5 tys. turystycznych obiektów noclegowych. 69,7% wszystkich obiektów stanowiły obiekty noclegowe turystyczne i miejsca krótkotrwałego zakwaterowania, zaś udział hoteli i podobnych obiektów zakwaterowania wyniósł 26,4%, pozostałe 3,9% to oferta noclegów na polach kempingowych i namiotowych. W 2020 r. turystyczne obiekty noclegowe w Unii Europejskiej oferowały turystom 27,9 mln miejsc noclegowych, gdzie Włochy i Francja oferowały łącznie ponad 10 mln, a Hiszpania i Niemcy po ponad 3 mln, co stanowiło niemal 2/3 łącznej liczby miejsc noclegowych przygotowanych w tych czterech państwach dla turystów w 2020 r. w UE. Hotele i podobne obiekty zakwaterowania dysponowały 11,9 mln miejsc noclegowych, co stanowiło 42,6% wszystkich miejsc na terenie 27 krajów UE. Ponad 60% z nich znajdowało się we Włoszech, Hiszpanii, Niemczech i Francji, gdzie dla turystów przygotowanych było od 1,3 mln do 2,2 mln miejsc noclegowych w tej grupie obiektów³⁴.

32 *Regional Impacts of the COVID-19 Crisis on the Tourist Sector*, The Tourism ecosystem in Europe, s. 43, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/reg_%20impacts_covid_tourism_en.pdf (dostęp: 01.03.2022).

33 Parlament Europejski – spójność/turystyka, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/126/tourism> (dostęp: 01.03.2022).

34 Turystyka w Unii Europejskiej – dane za 2020 rok – informacja sygnałna GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/turystyka/turystyka-w-unii-europejskiej-dane-za-2020-rok,11,7.html> (dostęp: 22.03.2022).

Dominujący udział tych czterech państw w oferowanej bazie noclegowej Unii Europejskiej w 2020 r. nie oznacza, iż te państwa najbardziej ucierpiały z tytułu spadku dochodów do PKB w wyniku pandemii COVID-19. Ważnym w tym przypadku aspektem jest dominujący udział sektora turystycznego w ogólnym PKB gospodarki państwa.

Poniżej zaprezentowano zestawienie danych na poziomie krajowym, regionalnym i globalnym dotyczących wpływu pandemii COVID-19 na turystykę, wraz z oceną ekonomicznego oddziaływania kryzysu COVID-19 w 2020 r. na turystykę państw UE i państw kandydujących, gdzie dostrzec można, iż nadmorskie kraje Bałkanów Zachodnich są w pierwszej trójce gospodarek państw najbardziej dotkniętych pandemią COVID-19.

Tab. 4.3. Wpływ branży turystycznej na eksport usług kraju, %

Kraj	Wpływ branży turystycznej na eksport usług kraju w wyniku pandemii COVID-19 w 2020 r.
Albania	25
Chorwacja	21
Czarnogóra	16
Portugalia	13
Grecja	11
Bośnia i Hercegowina	7
Austria	7
Serbia	6
Bułgaria	5
Francja	5
Hiszpania	5
Cypr	4
Estonia	4
Włochy	4
Luksemburg	4
Łotwa	3
Macedonia Północna	3
Polska	3
Słowenia	3
Belgia	2
Czechy	2
Dania	2
Finlandia	2
Węgry	2
Litwa	2
Malta	2
Rumunia	2
Szwecja	2
Niemcy	1
Irlandia	1
Holandia	1
Słowacja	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNWTO Tourism Dashboard, <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19> (dostęp: 23.03.2022).

Sytuacja wywołana przez pandemię COVID-19 w branży turystycznej ma zatem szczególne znaczenie dla regionów o wysokiej specjalizacji regionalnej oraz cechujących się silnym uzależnieniem od wpływów z dochodów z turystyki do PKB. Dotyczy to nie tylko państw członkowskich, ale również państw kandydujących do Unii Europejskiej, które w niedalekiej przyszłości jako pełnoprawni członkowie UE będą wpływały na wzrost gospodarczy wspólnoty. Jednocześnie państwa te objęte są europejską strategią inteligentnej specjalizacji, dlatego też znacząco wpływają na jej powodzenie w skali całej Unii Europejskiej. Przykładem takim jest m.in. Czarnogóra, która silnie uzależniona jest od turystyki, a w trakcie obecnego kryzysu jest jednym z głównych państw, które najbardziej ucierpiały w wyniku pandemii COVID-19 pod względem wpływów z branży turystycznej.

5. Państwa Bałkanów Zachodnich kandydujące do UE w dobie pandemii COVID-19 – przykład Czarnogóry

Zdaniem wielu ekspertów kraje Bałkanów Zachodnich, a szczególnie wyróżniająca się na tym tle Czarnogóra, ambitnie pracują na rzecz efektywnej integracji z Unią Europejską. Perspektywiczne rozszerzenie Unii Europejskiej w tym kierunku sprzyja ustabilizowaniu politycznemu i walce z korupcją będącą głównym problemem w procesie integracji Bałkanów Zachodnich z UE. W skład Bałkanów Zachodnich w kontekście polityki rozszerzenia Unii Europejskiej wchodzi: Chorwacja – członek Unii Europejskiej od 1 lipca 2013 r., kraje kandydujące – Czarnogóra, Macedonia Północna, Serbia, Albania, potencjalni kandydaci – Bośnia i Hercegowina oraz Kosowo.

Bałkany Zachodnie to region w dużej mierze dotknięty problemami związanymi z konfliktami zbrojnymi, jakie miały miejsce na ich terytorium w latach 1991–1999. Państwa Bałkanów Zachodnich od zawsze postrzegane były jako mało stabilne, co w dużym stopniu wpływało na postępy w procesach integracyjnych. Znaczące różnice w rozwoju gospodarczym państw Bałkanów Zachodnich w porównaniu z państwami członkowskimi UE również stanowią przyczynek do rozmów o kosztach tej integracji, które zostaną przerzucone na kraje członkowskie. Proces europeizacji Bałkanów oznacza strukturalną transformację regionu, modernizację i dostosowanie jej do zaawansowanych modeli europejskich³⁵. Unia europejska procesy integracji z regionami Bałkanów rozpoczęła na początku lat 90 XX w., kiedy podpisano bilateralne porozumienie o handlu i współpracy między UE a Albanią. Region Bałkanów był wówczas objęty działaniami zbrojnymi, co

35 L. Vesnic-Alujevics, *European Integration of Western Balkans: From Reconciliation to European Future*, Centre of European Studies, Bruksela 2012, s. 23.

skutecznie utrudniało podjęcie działań integracyjnych. UE podjęła wówczas działania w zakresie pomocy humanitarnej ofiarom konfliktów zbrojnych i zapobiegania rozszerzeniu się ubożenia społeczeństwa. Pomoc finansowa, jakiej UE udzieliła regionom objętym klęską wojny, obejmowała takie programy jak: ECHO (*European Community Humanitarian Office*), OBNOVA, PHARE³⁶, a od 2007 r. CARDS (*Wspólnotowe Wsparcie dla Odbudowy, Rozwoju i Stabilności Bałkanów*)³⁷. Problemy akcesyjne regionów Bałkanów Zachodnich z Unią Europejską oscyływały zatem wokół dwóch podstawowych obszarów: politycznego oraz ekonomicznego. Wśród barier politycznych, które wpływają negatywnie na procesy integracyjne krajów Bałkanów Zachodnich znajduje się powszechna korupcja, która skutecznie utrudnia europeizację regionów oraz utrzymanie demokracji i rządów prawa czy zapewnienie poszanowania praw mniejszości narodowych i praw człowieka. Po rozpadzie Jugosławii powstało wiele małych państw o niesamodzielnych gospodarkach, zróżnicowanych pod względem gospodarczym, politycznym oraz geopolitycznym³⁸, dla których jedyną alternatywą była akcesja do struktur unijnych, szczególnie w kontekście zauważalnego zaangażowania Unii w kwestie odbudowy regionu. Celem Unii Europejskiej jest bowiem wspieranie pokoju, stabilizacji i rozwoju gospodarczego na Bałkanach Zachodnich oraz umożliwienie im przyszłej integracji z UE³⁹. Proces umożliwiający krajom Bałkanów Zachodnich integrację społeczno-gospodarczą z krajami europejskimi został zapoczątkowany w 1999 r. Rozpoczęty proces stabilizacji i stowarzyszenia miał na celu wspieranie stopniowego zbliżania państw Bałkanów Zachodnich do Unii Europejskiej. Polityka ta opiera się na dwustronnych stosunkach umownych, pomocy finansowej, dialogu politycznym, stosunkach handlowych oraz współpracy regionalnej. Rada Stabilizacji i Stowarzyszenia jest organem zbierającym się corocznie, który nadzoruje współpracę między parlamentami krajów Bałkanów Zachodnich a Parlamentem Europejskim.

Jako pierwsza do UE przystąpiła Słowenia (2004 r.). Na tle państw Bałkanów Zachodnich wyróżniała się najlepiej rozwiniętą gospodarką, dlatego już w 1996 r. rozpoczęto negocjacje akcesyjne, które w 2004 r. zakończyły się pełną akcesją kraju do UE. Trzy lata później kraj wstąpił do strefy euro. Dobrze rozwinięta infrastruktura drogowa oraz wysokie wskaźniki makroekonomiczne kraju przyczyniły się do postrzegania Słowenii jako godnego partnera gospodarczego zwłaszcza dla takich gospodarek europejskich jak Niemcy czy Włochy.

36 A. Nowak-Far, *Bałkany Zachodnie a Unia Europejska – prawidłowości procesu integracji*, [w:] A. Nowak-Far (red.), *Integracja Bałkanów Zachodnich z Unią Europejską*, Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2012, s. 42.

37 E. Molendowski, *Integracja regionalna wobec wyzwań współczesnej gospodarki*, Difin, Warszawa 2012, s. 30.

38 P. Gowan, *The EU and Eastern Europe: Diversity without Unity?* [w:] M. Newman, S. Fella, M. Farrell (eds.), *European Integration in the 21st Century: Unity in Diversity?*, SAGE Publications Ltd., London 2002, s. 29.

39 Parlament Europejski – *Bałkany Zachodnie*, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/168/balkany-zachodnie> (dostęp: 22.03.2022).

Chorwacja jako kolejne państwo Bałkanów Zachodnich, przystąpiła do Unii Europejskiej 1 lipca 2013 r. Przystąpienie Chorwacji do UE stanowi istotną zachętę dla innych państw tego regionu. Chorwacja wraz ze Słowenią wyróżniały się na tle krajów Bałkanów Zachodnich. 29 października 2001 r. Chorwacja podpisała Porozumienie o Stabilizacji i Stowarzyszeniu (SAA), które weszło w życie 1 lutego 2005 roku. Już w lutym 2004 r. Zagrzeb złożył wniosek o członkostwo, a w kwietniu 2004 r. UE przyznała Chorwacji status oficjalnego kandydata. Oficjalne negocjacje rozpoczęły się w 2005 r.⁴⁰ Przystąpienie Chorwacji do Unii Europejskiej najprawdopodobniej przebiegłoby w szybszym tempie, gdyby nie weto Słowenii, która w grudniu 2008 r. zanegowała negocjacje akcesyjne Chorwacji, powołując się na spór terytorialny o Zatokę Pirańską, zapewniającą Słowenii bezpośredni dostęp do otwartego morza i kilka niedużych pasów ziemi wzdłuż granicy. Z uwagi na sprzeciw Słowenii wiele rozdziałów negocjacyjnych nie mogło być formalnie zamkniętych, mimo odnotowanych postępów Chorwacji⁴¹. Chorwacja jako nowy członek Unii Europejskiej wśród krajów bałkańskich oraz Czarnogóra jako przyszły kraj członkowski, podobnie jak inne kraje akcesyjne, tzn. planujące przystąpienie do Unii Europejskiej, są zobowiązane do wejścia w proces prowadzący do osiągnięcia celów europejskich strategii. Dlatego już na tym etapie powinno się planować inwestycje innowacyjne, szczególnie na poziomie krajowym oraz regionalnym, które spełniają cele oraz mają szansę zwiększać efektywność osiągania wskaźników wyznaczonych na kolejne dziesięciolecia m.in. poprzez inteligentny, korzystny dla wszystkich obywateli, zgodny z normami ochrony środowiska wzrost, który poprzez wdrażanie odpowiednich instrumentów na szczeblu unijnym, krajowym oraz regionalnym przyczyni się w efekcie do ożywienia gospodarki europejskiej oraz przygotowuje kraje członkowskie na wyzwania współczesnej gospodarki⁴².

Pandemia zatrzymała dekadę postępów w zwiększaniu dochodów i ograniczaniu ubóstwa w krajach regionu, a rynki pracy na Bałkanach Zachodnich odrobiły zaledwie połowę strat spowodowanych pandemią – pozostawiając dużą liczbę osób bezrobotnych i zmuszając wiele innych do wycofania się z rynku pracy. Chociaż stopa bezrobocia spadła – z 13,5% w 2019 r. do 12,6% w 2020 r. to dotknęła ona głównie kobiety i młodzież – stopa bezrobocia wśród młodzieży wzrosła do 33,6% w 2020 r., zaburzając pięcioletni trend spadkowy. Oczekuje się, że wzrost gospodarczy w Albanii, Bośni i Hercegowinie, Kosowie, Czarnogórze, Macedonii Północnej i Serbii – sześciu krajach Bałkanów Zachodnich – powróci w 2021 r., w następstwie najgorszego odnotowanego w tym regionie spowolnienia

40 M. Szpala, *Chorwacja*, [w:] *Bałkany Zachodnie a integracja europejska. Perspektywy i implikacje*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2008, s. 25.

41 M. Błaszczuk-Zawiła, *Członkostwo Chorwacji w Unii Europejskiej – oddalająca się perspektywa*, „Wspólnoty Europejskie” 2011, nr 2(207).

42 Z. Wysockińska, J. Witkowska, *Integracja Europejska: europeizacja polityki ekonomiczno-społecznej w Unii Europejskiej i umiędzynarodowienie rynków Nowych Krajów Członkowskich Europy Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 17.

gospodarczego w 2020 r. wywołanego pandemią COVID-19, która spowodowała spadek wzrostu gospodarczego w regionie o 3,4% w 2020 roku, zaś szacuje się, że PKB państw Bałkanów Zachodnich ma wzrosnąć o 4,4% w 2021 roku. W przyszłości oczekuje się, że wzrost będzie umiarkowany (do 3,7%) w 2022 i 2023 r., z utrzymującym się szkodliwym wpływem spowodowanym przez pandemię, która nadal obniża inwestycje i zatrudnienie w regionie, jak wynika z ostatniego regularnego raportu ekonomicznego Bałkanów Zachodnich⁴³.

Jednym z państw, które poniosło największe straty z tytułu pandemii COVID-19 jest Czarnogóra, o atrakcyjności turystycznej której świadczy fakt, iż obszar ten obejmuje klimat śródziemnomorski i kontynentalny, 40 jezior w tym największe jezioro na Bałkanach (Jezioro Szkoderskie), 2883 gatunki roślin (25% europejskiej flory na 0,14% terytorium Europy), pięć parków narodowych (Durmitor, Prokletije, Bjelasica, Lovćen i Jezioro Szkoderskie), jeden las deszczowy (Góra Biogradska), rzekę z najgłębszym kanionem w Europie (Tara) i jedyny fiord na Morzu Śródziemnym (Zatoka Boka Kotorska). Oznacza to, że turyści mogą doświadczyć wyjątkowych wrażeń różnorodnych czynników przyrodniczych, takich jak klimat, rzeźba terenu, akweny, flora i fauna, które ze względu na swoją atrakcyjność i właściwości lecznicze stanowią silną zachętę do wizyty turystycznej w tym regionie⁴⁴.

Tab. 4.4. Główne dane makroekonomiczne Czarnogóry 2022, %

	2017	2018	2019	2020	2021 (projekcja)
Wzrost PKB	4,7	5,1	4,1	-15,3	12,3
Inflacja	2,4	2,6	0,4	-0,3	2,0
Saldo sektora władz publicznych / PKB	-6.8	-6.2	-1.8	-10.9	-5.0
Saldo rachunku bieżącego / PKB	-16.1	-17.0	-14.3	-26.0	-21.0
BIZ netto / PKB [wartość ujemna = napływy]	-11.3	-6.9	-6.2	-11.2	-9.1
Dług zagraniczny / PKB	161.0	163.7	169.0	224.1	b.d.
Rezerwy brutto / PKB	19.7	22.3	27.6	41.5	b.d.
Kredyty dla sektora prywatnego / PKB	48.9	49.6	49.0	59.9	b.d.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Transition Report 2021–22 System Upgrade: Delivering the Digital Dividend – Country Assessments: Montenegro 2022, <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-202122-montenegro> (dostęp: 23.03.2022).

W Czarnogórze utrata sezonu turystycznego 2020 doprowadziła do ponad 15-procentowego spadku PKB, a kraj doświadczył jednej z najgłębszych recesji w Europie. Oczekuje się, że PKB wzrośnie do 7,1% w 2021 r., z zastrzeżeniem

43 World Bank, *Subdued Recovery Expected in Montenegro, Following Historic Recession, Says New World Bank Report*, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/04/27/subdued-recovery-expected-in-montenegro-following-historic-recession-says-new-world-bank-report> (dostęp: 22.03.2022).

44 *Smart Specialisation Strategy of Montenegro 2019–2024*, Ministry of Education, Science, Culture and Sports, s. 66, <https://www.gov.me/en/documents/ea1d661e-922a-4d42-af8d-ae55bc53988e> (dostęp: 22.03.2022).

ożywienia w turystyce do 55% poziomu z 2019 r. Raport wzywa Czarnogórę do utrzymania stabilności makroekonomicznej, zwiększenia efektywności kapitału ludzkiego, zmniejszenia barier dla produktywności sektora prywatnego, zapewnienia inkluzywnego i efektywnego świadczenia usług publicznych oraz ostrożnego zarządzania zasobami naturalnymi w celu przyspieszenia ożywienia i utrzymania wzrostu oraz ograniczenia ubóstwa w kraju⁴⁵.

Po głębokiej recesji w 2020 roku gospodarka zaczęła się ożywiać w pierwszej połowie roku 2021. W Czarnogórze około jednej piątej PKB zwykle pochodzi z turystyki. Z powodu pandemii COVID-19 i surowej polityki granicznej, liczba przyjazdów turystów zagranicznych spadła o 86% w 2020 r. W konsekwencji PKB obniżył się gwałtownie, o 15,3%. Zmniejszenie wynika głównie z powodu spadającego eksportu usług (głównie związanych z turystyką). Konsumpcja również mocno spadła. Chociaż PKB ponownie spadło w pierwszym kwartale 2021 r. w ujęciu rocznym, w drugim kwartale nastąpiła znaczna poprawa. W tym kwartale sprzedaż detaliczna znacząco wzrosła (o prawie 20% rok do roku), a produkcja przemysłowa o 13% rok do roku, natomiast liczba noclegów turystów zagranicznych w lipcu i sierpniu stanowiła około 85 procent poziomu z 2019 roku. W 2021 r. rząd przyjął w kontekście walki z kryzysem gospodarczym pandemii COVID-19 dwa pakiety pomocowe. Pierwszy pakiet środków przyjęty w styczniu 2021 r. obejmował dopłaty do wynagrodzeń dla przedsiębiorstw poważnie dotkniętych pandemią COVID-19, a także jednorazową pomoc dla bezrobotnych, emerytów i beneficjentów pomocy społecznej. Dodatkowe środki były również podjęte w celu wsparcia turystyki i rolnictwa. Najnowszy pakiet, zatwierdzony w kwietniu 2021 r., obejmował wsparcie kredytowe dla gospodarki (mające na celu zapewnienie gospodarce co najmniej 110 mln EUR nowych pożyczek w 2021 r.) oraz wsparcie dla turystyki i osób w trudnej sytuacji. Przedłużono moratorium na spłatę kredytów. W 2021 r. Bank Centralny w Czarnogórze rozszerzył prawo beneficjentów pożyczek do korzystania z moratorium. Prawo do moratorium na spłatę kredytu do 31 sierpnia 2021 r. nabyli przedsiębiorcy prowadzący działalność gospodarczą zagrożoną pandemią COVID-19, tj. prowadzący działalność w zakresie noclegów i usług gastronomicznych, a także ci, których łączne przychody w 2020 roku były o co najmniej 50 proc. niższe niż w 2019 r. Przedłużono także moratorium do końca 2021 r. na spłatę pożyczek udzielonych osobom prywatnym, które straciły pracę po 31 marca 2020 r. lub których pensje netto nie były im wypłacane od ponad trzech miesięcy przed złożeniem wniosku⁴⁶. Rząd wprowadził też kilka nowych środków w walce z COVID-19 w obszarze podatkowym. W szczególności administracja podatkowa obniżyła podatek VAT dla sektora hotelarskiego z 21% do 7% oraz podwyższyła próg obowiązkowej rejestracji VAT z rocznych obrotów 18.000 EUR do 30.000 EUR. Środek ten ma na celu zwiększenie szans na przetrwanie małych przedsiębiorstw. Ponadto rząd wprowadził jednorazowe wsparcie

45 World Bank, *Subdued Recovery Expected in Montenegro, Following...*

46 *Ibidem*.

dla przedsiębiorstw w zakresie wdrożenia systemu elektronicznej fiskalizacji, który będzie obowiązkowy od lipca 2021 r. Wsparcie to pozwala na zakup urządzeń i sprzętu fiskalnego w celu zastąpienia dotychczasowych kas fiskalnych.

Przychody przedsiębiorstw ucierpiały dramatycznie, blisko 90% przedsiębiorstw odnotowało spadek średnich przychodów o 47% w porównaniu z tym samym okresem 2019 roku⁴⁷. Spadek importu i inwestycji z powodu zakłócenia związanego z pandemią COVID-19, tj. spodziewany deficyt handlowy w 2020 może zostać złagodzony poprzez wzmożony popyt krajowy w 2021 roku. Dokonano również inwestycji infrastrukturalnych, które mogą pobudzić sektor turystyczny m.in. poprzez ukończenie pierwszego odcinka autostrady Bar-Boljare w 2021 r. Ponadto na rok 2021 i 2022, planuje się znaczne napływy BIZ w energię, projekty telekomunikacyjne (5G) i turystyczne (szacowane na około 30% PKB), co zostało ogłoszone przez radę inwestorów zagranicznych⁴⁸.

Prognozuje się, że dzięki powyższym działaniom gospodarka Czarnogóry, napędzana szybkim ożywieniem w turystyce, znacznie odbije się (o około 10,8%) w 2021 r., co jest najwyższym wskaźnikiem wśród sześciu krajów Bałkanów Zachodnich. Nieprzeciętnie wysoki szczyt sezonu letniego przyczynił się do odbicia przychodów z turystyki, które prawdopodobnie osiągną blisko 75% poziomu z 2019 r., z 55% wcześniej szacowanych.

Ożywienie działalności gospodarczej zwiększyło dochody rządowe, co w połączeniu z ostrożnym zarządzaniem budżetem doprowadziło do zmniejszenia deficytu budżetowego z 11% PKB w 2020 r. do szacunkowych 4% w 2021 r. Zachowanie ostrożności fiskalnej w średnim okresie będzie kluczowe w momencie pojawienia się niepewności⁴⁹.

Program Gospodarczy Rządu Czarnogóry „Europa Teraz”

W celu podniesienia poziomu życia, poprawy sytuacji na rynku pracy Czarnogóry, co oznacza zwiększenie zatrudnienia, ograniczenie pracy nieformalnej i szarej strefy, a także poprawę otoczenia biznesowego i inwestycyjnego, Rząd Czarnogóry przyjął projekt „Europe Now”. Plan przewiduje zmniejszenie obciążeń podatkowych pracy i podwyższenie płacy minimalnej netto z 250 do 450 EUR, co stanowiłoby blisko 85% obecnego średniego wynagrodzenia w Czarnogórze. Wcześniej została podniesiona z 222 EUR do 250 EUR w październiku br. Oprócz powyższego, działania obejmują zniesienie obowiązkowych składek na ubezpieczenie zdrowotne ponoszone zarówno przez pracodawców, jak i pracowników, co zmniejszy obciążenie podatkowe o 18,4 pp. Z drugiej strony Plan zakłada wprowadzenie

47 International Labour Organization, *Weathering the Storm: Montenegrin Employers Organization Helps Government in Shaping COVID-19 Policy Response*, https://www.ilo.org/budapest/whats-new/WCMS_781445/lang-en/index.htm (dostęp: 23.03.2022).

48 https://ec.europa.eu/economy_finance/forecasts/2020/autumn/ecfin_forecast_autumn_2020_me_en.pdf (dostęp: 23.03.2022).

49 Raport Ekonomiczny Banku Światowego 2021: *Czarnogóra*, <https://senat.me/en/world-bank-2021-montenegro-economic-report/> (dostęp: 23.03.2022).

systemu progresywnego opodatkowania. Planowane jest wprowadzenie dualnego systemu podatku dochodowego, który obejmowałby połączenie proporcjonalnego i progresywnego systemu podatkowego. Ponadto reforma podatkowa zakłada zniesienie dotychczasowej proporcjonalnej stawki 9% i przewiduje się wprowadzenie progresywnego systemu podatkowego (9%, 12% i 15%, które będą stosowane w zależności od wysokości opodatkowanego zysku). Przewiduje się również podwyższenie stawek podatkowych od dywidend, odsetek, należności licencyjnych i zysków kapitałowych, ale także wzrost akcyzy itp. Chociaż prognozowany jest wzrost poziomu życia ludności, ważnym zagadnieniem, które się pojawia, jest rozważenie i kwantyfikacja wtórnych skutków tych decyzji dla gospodarki, ale także finansowej trwałości planu⁵⁰.

Z punktu widzenia efektywności strategii specjalizacji regionalnych w ramach S3 Platform Europejskich zintegrowane podejście władz lokalnych, przedsiębiorców – głównie właścicieli obiektów hotelarskich i gastronomicznych, jak i społeczności lokalnych, może spowodować dużą efektywność realizacji zasad zrównoważonego rozwoju turystyki, co przełoży się na wzrost innowacji oraz zwiększenie zatrudnienia w regionie. Jednym z państw, w których turystyka odgrywa dużą rolę w PKB, jest Czarnogóra. Czarnogóra jest również jednym z najbardziej innowacyjnych regionów Bałkanów Zachodnich. Kraj ten ma odrębną strategię poświęconą innowacjom. Program polityki innowacyjności zawarty jest w dokumentach rządowych takich jak *Strategy for Scientific Research Activity*, Strategia na rzecz sektora MSP na lata 2011–2015 oraz *Strategy for Sustainable Economic Growth in Montenegro Through the Introduction of Clusters*. Ministerstwo Gospodarki i Ministerstwo Nauki Czarnogóry realizuje działania związane z promowaniem innowacji i współpracy z sektorem MŚP w zakresie spełnienia norm Strategii *Europa 2020* poprzez szeroko zakrojoną współpracę z uczelniami wyższymi. Realizowane główne inicjatywy na rzecz innowacyjności to tworzenie klastrów. Od oceny dokonanej w 2012 r., Czarnogóra poczyniła postępy we wspieraniu infrastruktury instytucjonalnej na rzecz innowacji i rozwoju instrumentów finansowych skoncentrowanych na współpracy pomiędzy biznesem a środowiskiem akademickim. Turystyka, jako bardzo istotny dla Czarnogóry sektor gospodarki, wymaga jednak zrównoważonego, innowacyjnego podejścia do zarządzania infrastrukturą turystyczną⁵¹, z punktu widzenia potrzeb ochrony środowiska naturalnego. Zdaniem wielu ekspertów, światowym trendem w dziedzinie innowacji infrastruktury turystycznej jest prowadzenie hotelu przyjaznego środowiskowo (hotelu ekologicznego)⁵². W Unii Europejskiej, dostrzegając konieczność usystematyzowania norm

50 M. Mirkovic, *Montenegro Economy Briefing: Economic Summary 2021 – Montenegro*, <https://china-cee.eu/2022/01/24/montenegro-economy-briefing-economic-summary-2021-montenegro/> (dostęp: 23.03.2022).

51 Infrastruktura turystyczna rozumiana głównie jako baza hotelowa oraz gastronomiczna, która służy przyjeżdżającym na dany obszar turystom w zaspokajaniu ich potrzeb związanych z bierną oraz aktywną turystyką.

52 R. Dziuba, *System certyfikacji „Czysta Turystyka” podstawowe przesłanki decyzji wdrożeniowej*, „Gospodarka w Praktyce i Teorii” 2012, nr 2(31), s. 17.

dotyczących certyfikacji obiektów hotelarskich pod względem zrównoważonego rozwoju turystyki, wprowadzono certyfikat *Ecolabel*, który dedykowany jest branży turystycznej, głównie infrastrukturze hotelarskiej. Prowadzenie innowacyjnego hotelu zgodnie z normami *Ecolabel* to nie tylko innowacje w postaci zmniejszenia zużycia wody poprzez wprowadzenie perlatorów wodnych czy też zmniejszenie zużycia energii elektrycznej poprzez wprowadzenie odnawialnych źródeł energii, ale przede wszystkim innowacyjna filozofia zarządzania personelem, która sprzyja ochronie środowiska naturalnego zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Czarnogóra w dobie pandemii COVID-19 powinna wykorzystać rekomendacje i dobre praktyki w zakresie zrównoważonego rozwoju turystyki płynące z badań przeprowadzonych w województwie łódzkim w ramach projektu *Turyzm dla Regionu województwa łódzkiego*, gdyż dzięki implementacji poniższych rekomendacji (patrz tab. 4.5) państwo to ma szansę na odbudowę potencjału turystycznego po pandemii COVID-19 oraz wzmocnienie wizerunku regionu jako przyjaznego ekologicznie w obszarze turystyki. Jednocześnie pozwoli sprostać wyzwaniom *WIZJA ONE PLANET* UNWTO dotyczącej odpowiedzialnej naprawy sektora turystycznego. Współgra to również z rekomendacjami płynącymi z przeprowadzonych badań w zakresie zrównoważonego rozwoju turystyki regionu łódzkiego, które to rekomendacje nadal nie tracą na ważności, a wręcz mogą stać się dobrym przewodnikiem w działaniach zmierzających do realizacji wizji *One Planet* w ramach walki pandemią COVID-19.

Tab. 4.5. Rekomendacje na poziomie strategicznym i operacyjnym w zakresie osiągnięć zrównoważonego rozwoju turystyki

LP.	WNIOSEK	REKOMENDACJA	ADRESAT REKOMENDACJI
REKOMENDACJE STRATEGICZNE			
1	Nieefektywne działania wspierające i promujące hotele, które stosują lub chciałyby stosować rozwiązania ekologiczne.	Stworzenie strategii ekologicznej dla obiektów hotelarskich w regionie, promującej i wspierającej przedsiębiorców (którzy stosują się do założeń ekologicznego hotelu) poprzez promocję informacyjną lub/i finansową, np. ekologiczny portal internetowy, wyszukiwarka internetowa promująca ekologiczne hotele (obiekty noclegowe) w danym regionie, stworzenie programu TV prezentującego najbardziej ekologiczne obiekty hotelarskie regionu, zachęty finansowe poprzez obniżenie podatków pośrednich itp.	Urzędy publiczne, instytucje otoczenia biznesu
2	Niedostateczna wiedza na temat możliwości finansowania rozwiązań ekologicznych w obiektach hotelarskich	Zwiększenie promocji dot. finansowania ekologicznych rozwiązań z funduszy UE oraz innych alternatywnych źródeł – szkolenia	Urzędy publiczne, instytucje związane z ochroną środowiska

Tab. 4.5 (cd.)

LP.	WNIOSEK	REKOMENDACJA	ADRESAT REKOMENDACJI
3	Mała świadomość właścicieli/managerów hoteli na temat trendów w dziedzinie zrównoważonego rozwoju turystyki UE ze szczególnym uwzględnieniem branży hotelarskiej	Zwiększenie informacji na temat trendów europejskich w dziedzinie ekologizacji hoteli na świecie – konferencje, szkolenia	Urzędy publiczne, instytucje związane z ochroną środowiska
4	Słabe wykorzystanie walorów regionu jako ośrodka postindustrialnego.	Ekologiczność w dobie zrównoważonego rozwoju UE może stać się szansą dla regionu, np. region powinien we współpracy władz na wszystkich szczeblach, instytucji otoczenia biznesu oraz przedsiębiorców zmieniać wizerunek regionu (jako ośrodka przemysłowego) w najbardziej ekologiczny region danego państwa, poprzez wprowadzenie w jak najszerzy sposób innowacji technologicznych w tym zakresie. Pozwoliłoby to promować region jako najbardziej efektywnie wykorzystujący innowacje technologiczne w zakresie ekologii. Region stałby się przykładem regionu, który w efektywny sposób przeobraził się z regionu przemysłowego w najbardziej ekologiczny region kraju.	Urzędy publiczne, instytucje związane z ochroną środowiska, instytucje otoczenia biznesu
REKOMENDACJE OPERACYJNE NA POZIOMIE PODMIOTÓW GOSPODARCZYCH			
5	Niedostateczna wiedza na temat możliwości uzyskania certyfikacji ekologicznej.	Zwiększenie promocji dot. możliwości uzyskania ekocertyfikatu potwierdzającego spełnianie norm ekologicznego hotelu. Ukazanie w sposób rzetelny korzyści i kosztów wynikających z ekocertyfikacji na przykładzie wybranego hotelu z każdej grupy kategoryzacji – szkolenia, konferencje	Instytucje certyfikujące
6	Niewystarczająca motywacja do promowania usług nacechowanych ekologicznie	Zwiększenie informacji w hotelach, otwarcie na nowe kanały dystrybucji, kreacja wizerunku hotelu ekologicznego poprzez informację na stronach internetowych, zachęta do korzystania z usług hotelu ekologicznego poprzez zmniejszoną cenę noclegu lub kreowanie innych wartości dodanych, np. dbanie o środowisko	Właściciele/managerowie hoteli

7	Niskie zainteresowanie i nieefektywne, niesprecyzowane działania podejmowane w duchu ekologizacji obiektów hotelarskich	Zwiększenie zainteresowania – własnej inicjatywy, prowadzącej do możliwości uzyskania certyfikacji potwierdzającej ekologizację hotelu – udział w szkoleniach, konferencjach	Właściciele/ managerowie hoteli
8	Niewystarczająca polityka w ramach tworzenia wizerunku obiektów spełniających podstawowe normy ekologiczne	Stosowanie oznakowań dotyczących np. możliwości segregowania odpadów w pokojach, co pozwala zachęcić w stonowany sposób do działań zmierzających do ochrony środowiska. Poza tym poprawia wizerunek hotelu jako świadomego światowych trendów, ukierunkowanego na walkę z problemami dotyczącymi ochrony środowiska	Właściciele/ managerowie hoteli
9	Rozszerzenie badań na inne firmy – poza kategoryzacją, np. pensjonaty, hostele, usługi hotelarskie.	Badania potwierdzają konieczność poszerzenia badań o inne obiekty tak, aby strategia ekologizacji regionu stała się spójna oraz możliwie dokładna.	Jednostki naukowo-badawcze
10	Niewielka świadomość głównych korzyści wynikających z wprowadzenia ekologicznych rozwiązań w hotelach wśród właścicieli obiektów	Zwiększenie informacji na temat głównych korzyści wynikających z wprowadzenia ekologicznych rozwiązań w hotelach – szkolenia, konferencje itp.	Instytucje certyfikujące, instytucje otoczenia biznesu, jednostki naukowo-badawcze
11	Niedostatecznie sprecyzowana oferta ekologiczna skierowana do właścicieli hoteli dot. ekologizacji.	Wypracowanie wspólnej kompleksowej oferty w porozumieniu instytucji dotującej rozwiązania ekologiczne, firm i przedsiębiorców ekologicznych, którzy w sposób bezpośredni montują tego typu urządzenia w obiektach hotelarskich, np. przedstawicieli producentów solarów itp., instytucji certyfikujących potwierdzających tego typu rozwiązania. Stworzenie niezależnego „pakietu” dla przedsiębiorców prowadzących usługi hotelarskie	Właściciele firm zajmujących się sprzedażą urządzeń zmniejszających emisję CO ₂ , instytucje otoczenia biznesu zajmujące się pozyskiwaniem środków, dotujących ekologiczne rozwiązania, instytucje certyfikujące.

Tab. 4.5 (cd.)

LP.	WNIOSEK	REKOMENDACJA	ADRESAT REKOMENDACJI
12	Niedostateczne ukierunkowanie kadry na ekologiczność w zarządzaniu obiektem	Właściciele hoteli powinni w większy sposób stawiać na ekologię w podstawie działań własnej firmy, tj. poprzez zmianę „myślenia” kadry na bardziej ekologiczną. Pozwoli to na obniżenie kosztów funkcjonowania obiektu oraz zmieni wizerunek hotelu – szkolenia, konferencje	Właściciele/ kierownicy hoteli

Źródło: opracowanie własne na podstawie zebranych danych oraz badań.

Wykorzystując zdiagnozowane – na podstawie wyników przeprowadzonych badań – obszary problemowe hoteli regionu łódzkiego, sformułowano rekomendowane działania, jakie mogą zostać podjęte przez podmioty, aby poprawić efektywność i konkurencyjność swego działania. Proponowane rekomendacje nie wyczerpują zakresu propozycji działań, jakie można nakreślić do danego problemu badawczego. Są podstawowym zbiorem sugestii, dotyczących tego w jaki sposób można rozwiązać określone problemy z jakimi borykają się badane obiekty w kontekście spełnienia norm *Ecolabel*. Mogą stać się również uniwersalną przesłanką dla innych regionów Unii Europejskiej oraz państw kandydujących silnie uzależnionych gospodarczo od turystyki w kontekście osiągnięcia celów *Wizji One Planet UNWTO*.

Wyniki badań oraz rekomendacje można traktować jako uniwersalne, gdyż bazują na kryteriach i normach przyjętych na podstawie norm *Ecolabel*, będących podstawą działań w zakresie zrównoważonego rozwoju turystyki w Unii Europejskiej. Dlatego też wyniki badań mogą stanowić podstawę dla państw, których wpływy do PKB są wysokie, takich jak np. Czarnogóra, ale również innych państw Bałkanów Zachodnich, których gospodarki silnie związane są z sektorem turystycznym. Szczególnie biorąc pod uwagę główne cele w ramach inteligentnych specjalizacji regionalnych dla Czarnogóry, które zakładają, iż do 2024 r. państwo to będzie uznanym miejscem docelowym dla zrównoważonej i zdrowotnej turystyki ze zróżnicowaną i autentyczną ofertą turystyczną opartą o innowacyjne modele biznesowe i usługi. Celem sektorowym ma być wprowadzenie innowacyjnych modeli biznesowych i usług w zakresie turystyki zrównoważonej i zdrowotnej. Przewiduje się również wzmocnienie m.in. takich działań jak zastosowanie zielonych i inteligentnych technologii w zrównoważonej turystyce morskiej w Czarnogórze⁵³.

Globalne kroki w kierunku działań na rzecz klimatu powodują fundamentalne zmiany w społeczeństwie. Zmieniają się preferencje konsumentów i inwestorów, zielone technologie i nowe modele biznesowe zakłócają rozwój większej liczby

53 *Smart Specialisation Strategy of Montenegro 2019–2024*, Ministry of Education, Science, Culture and Sports, s. 66, <https://www.gov.me/en/documents/ea1d661e-922a-4d42-af8d-ae55bc53988e> (dostęp: 13.02.2022).

rynków, a zielona polityka przekształca krajobraz gospodarczy. W związku z tym ekologizacja gospodarki danego kraju staje się decydującym czynnikiem międzynarodowej konkurencyjności oraz zdolności przyciągania międzynarodowych finansów i inwestycji.

Balkany Zachodnie nie są wyjątkiem. Zielona transformacja oferuje Bałkanom Zachodnim znaczne możliwości – w tym ściślejszą integrację z eurocentrycznymi globalnymi łańcuchami wartości oraz dostęp do znacznych zasobów UE, aby pomóc w finansowaniu zielonej transformacji. Skuteczne zarządzanie tą zieloną transformacją, w tym licznymi kompromisami politycznymi, będzie musiało znaleźć się w centrum uwagi politycznej Bałkanów Zachodnich w nadchodzących latach⁵⁴.

Podsumowanie

Pandemia COVID-19 wywołała znaczne zmiany w gospodarce światowej. Wiele sektorów gospodarki odznacza się po dziś dzień spadkiem tempa wzrostu dochodów. Podstawowe makroekonomiczne wskaźniki światowe, tj. zaburzenia wynikające z poprzerywanych łańcuchów dostaw, inflacja, PKB, bilans handlowy, zadłużenie itp. wskazują, iż pandemia COVID-19 miała wpływ na wszystkie gałęzie gospodarki.

Jednym z głównych sektorów, który ucierpiał w wyniku pandemii COVID-19 jest sektor turystyczny. Na świecie przepływy podróźnych spadły o około 70%, co stanowi ponad 1 miliard podróźnych. W wyniku zmniejszonej niemal do zera aktywności podróźnych w stosunku do 2019 r. nastąpiło zmniejszenie wpływów do światowego PKB o około 2,7 bln USD rocznie. Sytuacja ta spowodowała spadek zatrudnienia o około 100 milionów miejsc pracy.

Podobnie zareagowała gospodarka europejska, a głównie kraje nadmorskie Bałkanów Zachodnich. Wiele państw zanotowało straty, głównie w branży turystycznej, z tytułu zamknięcia granic. Gospodarka Czarnogóry, która jest jednym z trzech państw Bałkanów Zachodnich najbardziej uzależnionych od wpływu dochodów z turystyki do PKB, wskazuje jak silny (niemal 16%) spadek wpływów do PKB wywołała pandemia COVID-19. Przełożyło się to również na wzrost bezrobocia o 30% w grupie kobiet i młodzieży, której zatrudnienie szczególnie uzależnione jest od sektora usług. Pandemia COVID-19 spowodowała również wzrost nakładów na infrastrukturę turystyczną Czarnogóry, która ma stymulować gospodarkę oraz zniwelować szkodliwy wpływ pandemii COVID-19. Inwestycje w infrastrukturę powinny być zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju turystyki,

54 Raport Ekonomiczny Banku Światowego 2021, *Czarnogóra*, <https://senat.me/en/world-bank-2021-montenegro-economic-report/> (dostęp: 13.02.2022).

co w przyszłości przełoży się na wzrost osiągnięć tego regionu w tym zakresie oraz zmniejszy koszty funkcjonowania infrastruktury turystycznej. Pandemia COVID-19 paradoksalnie może stać się zatem szansą dla gospodarki Czarnogóry w zakresie absorpcji innowacji zgodnych z zasadami zrównoważonego rozwoju, które będą silnie wpływały na korzyści gospodarcze w przyszłych latach.

Bibliografia

- Balland P-A., Boschma R., *Complementary Interregional Linkages and Smart Specialisation: An Empirical Study on European Regions*, „Regional Studies”, <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1861240>
- Błaszczuk-Zawiła M., *Członkostwo Chorwacji w Unii Europejskiej – oddalająca się perspektywa*, „Wspólnoty Europejskie” 2011, nr 2(207).
- Decyzja Komisji 2009/578/WE z dnia 9 lipca 2009 r. ustalająca ekologiczne kryteria przyznawania wspólnotowego oznakowania ekologicznego usługom zakwaterowania turystycznego (notyfikowana jako dokument nr C(2009) 5619).
- Di Cataldo M., Monastiriotes V., Rodriguez-Pose A., *How ‘Smart’ Are Smart Specialization Strategies?* „Journal of Common Market Studies”, styczeń 2021, <https://doi.org/10.1111/jcms.13156>
- Dynkin A.A., Telegina E.A., *Pandemic Shock and the World after Crisis*, „Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia” 2020, Vol. 64, No. 8, <https://doi.org/10.20542/0131-2227-2020-64-8-5-16>
- Dziuba R., *Rola innowacyjności i konkurencyjności w rozwoju regionu Bałkanów Zachodnich na przykładzie Czarnogóry*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2014, nr 37 t. 2, [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2014-t37-n2/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2014-t37-n2-s221-230/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2014-t37-n2-s221-230.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2014-t37-n2/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2014-t37-n2-s221-230/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2014-t37-n2-s221-230.pdf) (dostęp: 13.02.2021).
- Dziuba R., *System certyfikacji „Czysta Turystyka” podstawowe przesłanki decyzji wdrożeniowej*, „Gospodarka w Praktyce i Teorii” 2012, nr 2(31).
- Fedajev A., Radulescu M., Babucea A.G., Mihajlovic V., Yousaf Z., Milićević R., *Has COVID-19 Pandemic Crisis Changed the EU Convergence Patterns?* „Economic Research – Ekonomska Istraživanja” 2021, <https://doi.org/10.1080/1331677X.2021.1934507>
- Ghinoi S., Steiner B., Makkonen T., *The Role of Proximity in Stakeholder Networks for Smart Specialisation: A Sparsely Populated Area Case Study*, „Innovation: The European Journal of Social Science Research” 2021, s. 2, <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13511610.2021.1879631?needAccess=true> (dostęp: 22.03.2022).

- Gorynia M., Jankowska B., *Klasy a międzynarodowa konkurencyjność i internacjonalizacja przedsiębiorstwa*, Difin, Warszawa 2008.
- Gowan P., *The EU and Eastern Europe: Diversity without Unity?*, [w:] M. Newman, S. Fella, M. Farrell (eds.), *European Integration in the 21st Century: Unity in Diversity?* SAGE Publications Ltd., London 2002.
- Instytut Turystyki w Krakowie, *Ekologia w turystyce jako tendencja rozwoju gospodarki XXI wieku*, Kraków 2011.
- International Labour Organization, *Weathering the Storm: Montenegrin Employers Organization Helps Government in Shaping COVID-19 Policy Response*, https://www.ilo.org/budapest/whats-new/WCMS_781445/lang--en/index.htm (dostęp: 23.03.2022).
- Jones P., Comfort D., *The COVID-19 Crisis, Tourism and Sustainable Development*, „Athens Journal of Tourism” 2020, Vol. 7(2), <https://doi.org/10.30958/ajt.7-2-1> <https://www.athensjournals.gr/tourism/2020-7-2-1-Jones.pdf>
- Kogut-Jaworska M., *The Role of Smart Specializations in Regional Innovation Policy – An Analysis Based on Blue-economy Sectors*, „Zeszyty Naukowe Akademii Morskiej w Szczecinie” 2019, nr 60, t. 132, <https://doi.org/10.17402/379>
- Mandras G., Salotti S., *An Input-Output Analysis of Sectoral Specialization and Trade Integration of the Western Balkans Economies*, „Economies” 2020, Vol. 8(4), <https://doi.org/10.3390/economies8040093>
- Mikołajczyk B., *Innowacyjność przedsiębiorstw w krajach UE – pomiar i ocena*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2013, t. XLVII, nr 3.
- Mirkovic M., *Montenegro Economy Briefing: Economic Summary 2021 – Montenegro*, <https://china-cee.eu/2022/01/24/montenegro-economy-briefing-economic-summary-2021-montenegro/> (dostęp: 23.03.2022).
- Misala J., *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2011.
- Molendowski E., *Integracja regionalna wobec wyzwań współczesnej gospodarki*, Difin, Warszawa 2012.
- Nowak-Far A., *Balkany Zachodnie a Unia Europejska – prawidłowości procesu integracji*, [w:] A. Nowak-Far (red.), *Integracja Bałkanów Zachodnich z Unią Europejską*, Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2012.
- Parlament Europejski – spójność/turystyka, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/126/tourism> (dostęp: 01.03.2022).
- Piech K., *Wiedza i innowacje w rozwoju gospodarczym: w kierunku pomiaru i współczesnej roli państwa*, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2009.
- Raport Ekonomiczny Banku Światowego 2021, *Czarnogóra*, <https://senat.me/en/world-bank-2021-montenegro-economic-report/> (dostęp: 13.02.2022).
- Regional Impacts of the COVID-19 Crisis on the Tourist Sector*, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/reg_%20impacts_covid_tourism_en.pdf (dostęp: 01.03.2022).
- S3 Thematic Platforms – Smart Specialisation Platform*, <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/thematic-platforms> (dostęp: 13.02.2022).

- Smart Specialisation Platform. What is Smart Specialisation?* <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/what-is-smart-specialisation> (dostęp: 13.02.2021).
- Smart Specialisation Strategy of Montenegro 2019–2024*, Ministry of Education, Science, Culture and Sports, <https://www.gov.me/en/documents/ea1d661e-922a-4d42-af8d-ae55bc53988e> (dostęp: 13.02.2022).
- Szpala M., *Chorwacja*, [w:] *Balkany Zachodnie a integracja europejska. Perspektywy i implikacje*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2008.
- Transition Report 2021–22 System Upgrade: Delivering the Digital Dividend – Country Assessments: Montenegro 2022, <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-202122-montenegro> (dostęp: 23.03.2022).
- Turystyka w Unii Europejskiej – dane za 2020 rok – informacja sygnałna GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/turystyka/turystyka-w-unii-europejskiej-dane-za-2020-rok,11,7.html> (dostęp: 22.03.2022).
- United Nations Conference on Trade and Development, *COVID-19 and Tourism. An Update. Assessing the Economic Consequences*, 2021, https://unctad.org/system/files/official-document/ditcinf2021d3_en_0.pdf (dostęp: 20.03.2022).
- UNWTO, *Sustainable development*, <https://www.unwto.org/sustainable-development> (dostęp: 23.03.2022).
- UNWTO Tourism Dashboard, <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19> (dostęp: 23.03.2022).
- Vesnic-Alujevics L., *European Integration of Western Balkans: From Reconciliation To European Future*, Centre of European Studies, Bruksela 2012, s. 23.
- World Bank Group, *Rebuilding Tourism Competitiveness Tourism Response, Recovery And Resilience To The COVID-19 Crisis*, Markets & Technology Global Tourism Team, July 2020, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34348/Rebuilding-Tourism-Competitiveness-Tourism-response-recovery-and-resilience-to-the-COVID-19-crisis.pdf?sequence=5&isAllowed=y> (dostęp: 22.03.2022).
- World Bank, *Subdued Recovery Expected in Montenegro, Following Historic Recession, Says New World Bank Report*, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/04/27/subdued-recovery-expected-in-montenegro-following-historic-recession-says-new-world-bank-report> (dostęp: 22.03.2022).
- Wykaz regionalnych inteligentnych specjalizacji Województwa Łódzkiego oraz wynikających z nich nisz specjalizacyjnych, https://rpo.lodzkie.pl/images/konkurs_2.3.1_cop_28122015/Wykaz_Regionalnych_Inteligentnych_Specjalizacji.pdf (dostęp: 22.03.2022).
- Wysokińska Z., *Konkurencyjność w międzynarodowym i globalnym handlu technologiami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Wysokińska Z., Witkowska J., *Integracja Europejska: europeizacja polityki ekonomiczno-społecznej w Unii Europejskiej i umiędzynarodowienie rynków Nowych Krajów Członkowskich Europy Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- https://ec.europa.eu/economy_finance/forecasts/2020/autumn/ecfin_forecast_autumn_2020_me_en.pdf (dostęp: 23.03.2022).
- <https://www.oneplanetnetwork.org/programmes/sustainable-tourism/covid-19-responsible-recovery> (dostęp: 23.02.2022).

Spis tabel

Tab. 4.1. Pojęcie międzynarodowej konkurencyjności gospodarki w literaturze przedmiotu	131
Tab. 4.2. Roczna zmiana przyjazdów turystów do regionu w stosunku do roku 2019 r.	142
Tab. 4.3. Wpływ branży turystycznej na eksport usług kraju, %	145
Tab. 4.4. Główne dane makroekonomiczne Czarnogóry 2022, %	149
Tab. 4.5. Rekomendacje na poziomie strategicznym i operacyjnym w zakresie osiągnięć zrównoważonego rozwoju turystyki	153

Spis rysunków

Rys. 4.1. Średnio-miesięczna zmiana przyjazdów turystów do regionu w okresie styczeń 2020 – styczeń 2022 w stosunku do odpowiedniego miesiąca w 2019 r., %	141
---	-----